

Ukrainian-Belorussian lands. This model legitimated the cultural, social, and religious innovations in the Kyivan Uniate Metropolitanate that had been introduced by the Zamoscian Council in 1720. These innovations can be designated as the Ruthenian Uniate Revival. The notion of the Ruthenian Uniate Revival is proposed as a useful analytical concept for the re-consideration of the "Black Legend" Ukrainian past in the period of the Ruin, the comparative analysis of the social and cultural development of the "Uniate Ukraine-Rus" and the Hetmanate (particularly at the time of Ivan Mazepa), and the comparison of the educational models of Kyiv Mohyla Academy and the educational projects of the Uniate Ruthenians.

Володимир Маслійчук

ГРАМОТНІСТЬ ТА РІВЕНЬ ОСВІТИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ XVII–XVIII ст.: ТВОРЕННЯ ІСТОРИОГРАФІЧНОГО СТЕРЕОТИПУ

Творення національних історій передбачає звертання уваги на мову й освіту. В українській національній історіографії склався стереотип про масову грамотність та високий рівень освіти у XVIII ст. Скасування церковних шкіл та імперські реформи в освітній галузі кінця XVIII ст. сприймаються як великий негатив. Однак українські історики для вивчення проблематики XVIII ст. брали за основу освітній рівень українського населення другої половини XIX ст. й насамперед настанову про репресивну сутність Російської імперії. Історія освіти на українських землях потребує чергового переосмислення й нових досліджень.

Мова й освіта є досить важливими чинниками національних рухів, особливо на просторі «Центрально-Східної Європи». Романтичне світосприймання й творення національних гранднаративів абсолютизує ці чинники. В минулому відшукуються яскраві приклади розвитку шкільництва рідною мовою, виникають цілеспрямовані порівняння з сучасністю, національний діяч прагне через питання освіти донести свої ідеї до широкого загалу¹.

Аксіома національних рухів про негативний вплив імперської влади засвоюється на всіх рівнях національного наративу. В ук-

¹ На жаль, досліджень з даної тематики в українському варіанті обмаль. Див.: Побірченко Н. С. *Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття)*. К., 2002.

раїнському випадку важливо те, що й історики виразно модерністського мислення цілковито сприймають думку про «освіту, знищену царським урядом». Один із найвідоміших дослідників соціальних змін в Україні, Богдан Кравченко, досить сміливо стверджує щодо ситуації з освіченістю українців наприкінці XIX ст. таке: «Соціальна й національна політика царизму призвела до ситуації, – можливо, унікальної в європейській історії, – коли ступінь грамотності українців у середині XVIII ст. був вищий, ніж на початку XX»². Інша знакова постать для української історіографії, Ярослав Грицак, також підтримує усталену думку: «Високий рівень неписьменності українських селян – цілком новий феномен, що виник після ліквідації українського самоврядування й запровадження імперських порядків. За часів Гетьманщини майже кожне село мало свою школу»³. Як бачимо, вчені, що розуміють національний проект як новітнє явище, змінне по суті, схильні абсолютизувати негативну оцінку стану освіти. Це й зрозуміло з перспективи модерністських підходів до національного руху та націоналізму, особливо теорії комунікації Карла Дойча, де освіта постає як одна з найважливіших комунікаційних потуг для формування нації, а невдачі національного руху часто пов'язують з низьким рівнем грамотності⁴. З другого боку, «громадянське» значення освіти для формування національної ідентичності набуває дуже важливого значення⁵, ідеологічно пов'язуючись із «національним Відродженням», «пробудженням від тривалого сну», а отже – відшукуванням у минулому «славних взірців», які належить «повернути».

Український історичний наратив є яскравим прикладом саме такої ідеалізації шкільної освіти в Україні, що нібито була знищена російською державною машиною наприкінці XVIII ст. Формування таких підходів, хоча й пережило низку модифікацій, фактично майже не спиралося на прикладні дослідження рівня письменності, її масовості, соціології читання, характеру й типу освіти, соціальної характеристики «школярів» тощо. Запропонований у цій статті екскурс має на меті простежити згадані модифікації національного наративу. Зрозуміло, це можна істотно доповнити, або й в окремих деталях спростувати. Адже, виходячи з тези про певні суперечності в постанні національної історичної схеми, довелося заторкнути шир-

² Кравченко Б. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст.* К., 1997. С. 43. Цю думку підтримує і Андреас Каппелер: Каппелер А. *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад.* Львів, 2005. С. 242.

³ Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.* К., 2000. С. 61.

⁴ Тут цікаві міркування Мірослава Гроха про порівняння білоруського та чеського національних рухів: Грох М. *Нація як продукт саціальної камунікації? //* Беларускі гістарычны агляд. 2006. Том 13, снежань, сшытак 2 (25). С. 267–268.

⁵ Ентоні Сміт вважає громадянську освіту «потенційно найважливішою рисою територіального націоналізму й ідентичності, яку він намагається створити»: Сміт Е. *Національна ідентичність.* К., 1994. С. 125–126.

ший спектр праць, які не мали прямого стосунку до творення національної історії, а подеколи й заперечували її, однак у рамках оглянутої тут «галереї портретів» теж належать до українського історіографічного процесу. Цілком усвідомлюю, що в поле зору не потрапила низка істотних робіт про українські впливи на Москву у XVII–XVIII ст. чи неоднозначність самого імперського дискурсу висвітлення історії освіти. Цю невелику розвідку можна доповнити ще багатьма прикладами й цитатами, тим більше що ідеалізація рівня давньої освіти є в принципі характерною рисою історіографії: зокрема ідеалізується шкільництво Давньої Русі, братські навчальні заклади чи, скажімо, освітні установи XIX ст., вже не кажучи про сучасні вищі школи, чиє коріння часто виводять із сивої давнини. Цей історіографічний огляд має на меті лише представити загальну картину висвітлення історії освіти. Однак найголовніше питання – про залежність історіографії від ідеологічних конструктів – вирішити сьогодні важко.

Скасування церковноприходських шкіл та запровадження нової системи освіти можна пов'язати з перетворенням Російської імперії наприкінці XVIII ст. на «добре впорядковану державу», із секуляризаційними процесами та, власне, з ідеологією Просвітництва⁶, яка піднесла проблему раціонального укладу й подолання релігійного обскурантизму. Світська школа ставала основою для навчання, а освіта почала носити відбиток саме цієї ідеології. Двоє помітних діячів того часу досить різко висловлювалися з приводу шкільництва в Лівобережній Україні. Перший, великий прибічник модернізаційних зрушень Панас Шафонський, задав тон подальшому дискурсові. В його оцінці 1786 р. система освіти «Малоросії» є застарілою й «польською»: «Бедное содержание учителей, а от того и недостаток в хороших учителях и в книгах, причиною, что наука и просвещение по сие время в сем краю в худом и бедном состоянии находится»⁷. Другий, Григорій Винський, що був, навпаки, великим противником «розпусної» імператриці й патріотом «Малоросії», наприкінці XVIII ст. теж не втримався від «просвітницьких емоцій», оповідаючи про своє дитинство й навчання у дячка. Згадавши про тілесне покарання дітей у парафіяльних школах, так звані субітки, Винський

⁶ На жаль, питання про творення добре впорядкованої держави, яка прагне контролювати всі сфери життя, щодо Московської держави й Російської імперії поставлене Марком Раєвим (з низькою аналогією) (Raeff M. *The Well-Ordered Police State and the Development of Modernity in Seventeenth- and Eighteenth-Century Europe: An Attempt at a Comparative Approach* // *American Historical Review*. 1975. Vol. 80. P. 1221–1243) як частина великого загальноєвропейського проекту не знайшло належного відгуку серед українських істориків. Хоча ця важлива теза для характеристики імперської політики використана Зеноном Когутом: Когут З. *Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830*. К., 1996. С. 29 тощо.

⁷ Шафонский А. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малые России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное в 1786 году*. К., 1851. С. 35.

патосно додає: «Проклятая поповщина! Где ты не злочинствовала!»⁸. Просвітництво виразно позитивно сприймало знищення «парафіяльних шкіл».

Варто нагадати, що ліквідація «попівського» навчання й запровадження світського шкільництва, що сприймалося як прогрес, супроводжували й інші, доволі неоднозначні явища, а саме: обмеження мобільності населення (заборона переходів і реформи церковного притчу сприяли зникненню мандрівних школярів та дяків), визначення меж станів (відтепер церковна освіта ставала прерогативою дітей дяків та священників), послаблення живого зв'язку між священиком і паствою.

Перша половина XIX ст. не внесла істотних коректив до просвітницьких акцентів у зображенні старої освіти, але доповнила розуміння «школярства» дещо романтизованим змістом. Так, мандрівні школярі, студенти Київської академії, перетворилися на яскравих героїв українського минулого. «Бурсак» Василя Наріжного, частково «Енеїда» Івана Котляревського й низка творів Григорія Квітки-Основ'яненка («Предання о Гаркуше», «Пан Халявський»), і шонайперше «Вій» Миколи Гоголя запропонували образ мандрівного школяра як такого собі сміливого, розпусного девіанта. Загалом же стара парафіяльна освіта радше дотепно висміювалася, і заходи царського уряду з її реформування сприймалися схвально.

Чергові зрушення у ставленні до старої школи пов'язані з реформами освіти у Російській імперії початку 1860-х рр. Роль поштоуху в зміні оцінок відіграв не стільки національний рух, скільки низка соціальних проблем та потреба держави в освічених кадрах. Реформуванню освітньої системи посприяв і особистісний чинник, коли Міністерство освіти з 1861 р. очолив Олександр Головнін, один із найцілеспрямованіших російських реформаторів⁹. Зрушення початку 60-х років були дуже істотними: вдвічі збільшилося фінансування шкільництва, було запроваджено доволі демократичний університетський статут 1863 р., введено гімназійне класичне навчання та, врешті, «Положення про народні школи» 1864 р. Ці перетворення вивели проблему грамотності на чільне місце в суспільній думці Російської імперії, а потреба осмислити попередній досвід у зіставленні з новими освітніми ініціативами породила чимало нових студій.

Олексій Андріяшев (один із «обрусителів» та прибічників офіційної політики в системі освіти), висвітлюючи історію «народних училищ» Чернігівської губернії, коротко оглядає освіту Лівобережної України до запровадження там училищ 1789 р. За його оцінкою, і колеґіуми, і «приходські» школи були «кость от костей» латинських: автор охоче цитує Шафонського про непотрібність вивчення

⁸ Винский Г. *Мое время. Записки Г. Винского*. СПб., 1914. С. 8.

⁹ Див. оцінку ролі Головніна: Стаферова Е. Л. А. В. *Головнин и либеральные реформы в просвещении (первая половина 1860-х годов)*. М., 2007.

латини. Однак такі школи були дуже дешевими, буквар «вдалбывался» в голову бідних школярів за міх муки, віз сіна й гривну, панувало забув'ювання та вчительське рукоприкладство¹⁰.

Погляди Андріяшева не знайшли продовжувачів. Найважливішим у їх опосередкованому спростуванні стало зведення Олександром Лазаревським статистичних даних про парафіяльні школи в Гетьманщині 40-х рр. XVIII ст. Активний діяч селянської реформи 1861 р. в Чернігівській губернії, авторитетний знавець документації Гетьманщини, Лазаревський цією публікацією заклав підвалини тлумачення історії української освіти на найближче століття. Хоча в його статті йдеться лише про кількість церковнопарафіяльних шкіл¹¹ – без аналізу їх рівня, – але в передмові він зазначає, що російський уряд після скасування кріпацтва мусить звернути ледь не основну увагу на проблему освіти, для чого знадобиться й історичний досвід. На яких засадах слід утворювати народні школи? За Лазаревським, демократизм церковних звичаїв у старій Україні лежить в основі широкої мережі церковного шкільництва. Такі школи, зазначає історик, своїм існуванням були зобов'язані «народові», тут не було урядової ініціативи. Чому вони щезли? Причиною, на думку Лазаревського, стало закріпачення українського поспільства: «Ми бачимо, що українці заявили про свою охоту до грамоти, створивши власними засобами ті школи, про які ми зараз турбуємося. Історична негода у вигляді кріпосного права не дала розвинутися цій справі». Оскільки «негода» минула, то невдовзі сам народ знову заведе школи для своєї потреби, себто школу не слід запроваджувати силоміць¹². Теза Лазаревського підводила й до інших висновків: про знищення російською державною машиною громадянської ініціативи та про її згубну роль у падінні освітнього рівня населення.

Зерна, кинуті Лазаревським, упали на сприятливий ґрунт. Рівень письменності українського населення був найнижчий у європейській частині імперії: за переписом 1897 р. письменних тут було лише 18 % (на 5 % нижче середнього рівня), з-поміж них лише 13 % уміли не тільки читати, а й писати, а по селах неписьменних було 91–96 %. Серед росіян, що мешкали в Україні, грамотних було удвічі, а серед євреїв утричі більше, ніж українців. Загалом же серед грамотних людей лише половина мешканців України були українцями¹³, причому

¹⁰ Андріяшев А. *Материалы для истории учебных заведений Черниговской дирекции с 1789–1832 г. К.*, 1865. С. 2–4. Власне ці думки О. Андріяшева переконливо спростовує Григорій Максимович: Максимович Г. *Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией*. Нежин, 1913. С. 169–170.

¹¹ Цікавим є те, що дані Лазаревського потребували певного коригування у бік збільшення кількості парафіяльних шкіл. Див.: Біляшівський Б. *Парафіяльні школи Гетьманщини у XVIII столітті за матеріалами полкових ревізій* // Український археографічний щорічник. Вип. 7. К.; Нью-Йорк, 2002. С. 243–258.

¹² Лазаревский А. М. *Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII веке* // Основа. 1862, № 5. С. 82–89.

¹³ Кравченко Б. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст.* С. 43.

рівень освіти жінок був ушестеро нижчий за рівень освіти чоловіків¹⁴. Відсутність школи рідною мовою, як і сама заборона цієї мови 1863 р., легко підводили до висновку про згубність впливу російської державної машини на освітню сферу, тож проблема освіти стала політичною.

Стаття Олександра Лазаревського виявилася непоодинокую на тлі роздумів про старі церковні звичаї та нові форми взаємодії з селянством. Так, у церковному виданні *«Руководство для сельских пастырей»* Євфимій Крижанівський яскраво висвітлив демократизм українських церковних звичаїв та, зокрема, старої церковноприходської школи¹⁵. Автор, симпатик «давнього устрою», аналізує негативні зміни в церковному житті, зокрема занепад традиційних функцій дяків та мандрівних школярів, пов'язуючи це з київським митрополитом Гавриїлом Бужинським, який 1771 р. видав розпорядження, аби при жодній школі не було «школярів» (мандрівних сиріт на утриманні причту)¹⁶.

Ще яскравіше такі акценти – з повторенням думок Лазаревського про негативні наслідки скасування старого шкільництва – оприявлено в статті Михайла Сухомлинова про освіту в Чернігівській губернії. На думку Сухомлинова, «народні школи» були справді дуже популярні, а схильність малоросіян до освіти взагалі можна вважати їхньою питомою рисою, звідки й проект гетьмана Кирила Розумовського щодо заснування університету в Батурині. «Від чого ж залежало скасування цих необхідних для народу світочів освіти?», – запитує Сухомлинов. Одні пояснюють це причинами педагогічними, інші соціальними. Перші вважають, що вчителі із сільських дячків були погані, але автор заперечує цю думку: якби вчителі були справді погані, то школи б вимерли самі собою, а не вперто скасовувалися царським урядом. Отже, основною причиною слід вважати соціальні зміни в «Малоросії»¹⁷. Тож чи не слід шукати нищителів народної освіти не в середовищі духовенства, а в іншій сфері – серед «опікунів народної освіти» доби Катерини II?¹⁸ Аналізуючи запровадження офіційних «народних училищ», дослідник переконливо наголошує на запроваджених державою засобах дисциплінування: регламентації навчальної літератури, розкладу занять, системи керівництва тощо.

На тлі студій з історії освіти в Україні 60–70-х рр. XIX ст. лунали й більш відсторонені оцінки. Наприклад, майбутній професор Київського університету Михайло Владимирський-Буданов, намага-

¹⁴ Каппелер А. *Росія як поліетнічна імперія*. С. 242.

¹⁵ Крыжановский Е. *Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке* // *Руководство для сельских пастырей*. 1861, № 39. С. 129–148; № 50. С. 561–580.

¹⁶ Там само. С. 579–580.

¹⁷ Сухомлинов М. *Училища и народное образование в Черниговской губернии* // *Журнал Министерства народного просвещения*. 1864, № 1, ч. 3. С. 4–7.

¹⁸ Там само. С. 7.

ючись узагальнити проблему відносин держави зі школою в Російській імперії XVIII ст., звернув увагу на те, що парафіяльне шкільництво існувало в цей час і в самій Росії, а основною причиною «Малоросії» для науковця-позитивіста є збереження статистичних джерел про навчальні заклади такого типу¹⁹. Широкий розмах реформ Катерини II, на думку автора, змінював характер освіти по всій імперії, й українські школи тут не були винятком.

Водночас Михайло Драгоманов, один із чільних ідеологів українства 70–90-х рр. XIX ст., розглядав проблему старого українського шкільництва в іншій площині. Спираючись на статистичні дані й свідчення іноземців, Драгоманов наголошував на високій освіченості українців у XVII–XVIII ст. та на їхніх спробах модернізувати навчальні заклади. Політика російського уряду, відтак, поставала в його оцінці як регресивна²⁰. Цим самим закладалися підвалини важливої для національного руху ідеї – переконання у тотальній репресивності імперії, яка поступово набувала однозначного й статичного образу, без урахування нюансів та суперечливості її політики щодо імперських окраїн.

Аналогічно формувалася й оцінка освітнього процесу в Слобідській Україні – регіоні, що був схожий із Гетьманщиною за типом соціальних взаємин. Уже перші студії над статистичними даними підштовхнули до висновків, які перегукуються з висновками істориків Гетьманщини. Спираючись на перепис слобідських полків 1732 р., Григорій Данилевський, один із перших дослідників тутешнього шкільництва, у 1866 р. подав статистику про кількість шкіл на Слобожанщині; незважаючи на свою прихильність до відкриття «народних училищ» у Харківському намісництві, він водночас демонструє симпатію щодо старої системи мандрівного дяківського шкільництва²¹. Український погляд на історію освіти Слобідської України впевнено запровадив і найвиразніший представник народницького напрямку історіографії Дмитро Багалій. Одним із пріоритетів Багалія, як відомо, була історія Харківського університету. Досліджуючи її, він підкреслював, що університет постав 1804 р. не внаслідок урядових ініціатив, а за бажанням місцевої спільноти, яка зберігала традиції старого громадянського шкільництва, притаманні Слобожанщині. В одній зі своїх робіт Багалій доповнює статистичні дані,

¹⁹ Владимирский-Буданов М. Ф. *Государство и народное образование в России с XVII века до учреждения министерств* // Там само. 1873, № 10. С. 210, 216–217.

²⁰ Драгоманов М. П. *Что такое украинофильство?* // Драгоманов М. П. *Вибране*. К., 1991. С. 444–446.

²¹ Данилевский Г. П. *Украинская старина: Материалы для истории украинской литературы и народного образования*. Харків, 1866. С. 287–403 (Харьковские народные школы). Насамперед Данилевський для характеристики «старої школи» використовує дані з відомої праці Філарета (Гумілевського) *«Историко-статистическое описание Харьковской епархии»*. (Харків, 1857–1859). Філарет також широко використовував дані про школи XVIII ст., зважаючи на перепис 1732 р.

наведені Данилевським: кількість шкіл, за документами, була значно більшою²².

Неабияку роль у розширенні уявлень про старе українське шкільництво відіграв часопис «*Киевская старина*» — основне українське видання на підросійській Україні (1882–1906 рр.). Важко не погодитися з Андреасом Каппелером в оцінці значення цього видання для українства²³, адже на сторінках часопису витворилися основні національні підходи до історії й комунікативність національного руху. З перших чисел «*Киевская старина*» почала публікувати розвідки про історію освіти. 3-поміж них особливо виділяються роботи Павла Житецького, що спершу виходили як окремі статті, а згодом були об'єднані у відомий збірник²⁴. Досліджуючи поєднання книжної та усної культури в старій Україні, Житецький дійшов висновку, що мандрівні бурсаки й школярі розносили книжну культуру серед простолюду, чим, за його висловом, утверджувався «духовний зв'язок школи й народу», а це означало, як пише дослідник, що «стара наша книжна освіта не так уже абсолютно була відірвана, чужа для народного життя; багато живих нервів в'язало її з народним словом, з ідеями народного світогляду, з культурно-громадським життям народу»²⁵. Оця-от велика єдність української культури, на думку Житецького, й була порушена імперським втручанням.

Чимало уваги на сторінках «*Киевской старины*» приділялося «старій школі» в Лівобережній Україні, зокрема в роботах Володимира Пархоменка²⁶ та Ореста Левицького²⁷. Тут же Іван Павловсь-

²² Багалей Д. И. *Заселение Слободской Украины и общий ход ее культурного развития до открытия в Харьковском университете // Очерки из русской истории*. Т. 2: *Монографии и статьи по истории Слободской Украины*. Харків, 1913. С. 1–21.

²³ За дослідженнями в «*Киевской старине*», у XVII–XVIII ст. Україна мала автономні права, суд, своє військо (козаків), високий рівень культури й власну писемну мову. Усе це занепало й було знищено. Каппелер ставить резонне запитання: як петербурзька цензура не відстежувала цих нюансів? Заборона української мови й репресії уряду не завдали повільній розбудові національного нарративу. Ширша за даний часопис українська національна комунікація в царській імперії була неможлива через потужні засоби придушення. Див.: Kappeler A. *Der schwierige Weg zur Nation. Beiträge zur neueren Geschichte der Ukraine*. Wien–Köln–Weimar, 2003. S. 138–141.

²⁴ Житецкий П. *Мысли о народных малорусских думках*. К., 1893.

²⁵ Це цитата з рецензії Михайла Грушевського на цю роботу: Хлопеч [М. Грушевський]. *П. Житецкий. Мысли о народных малорусских думках // Правда*. Місячник політики, науки і письменства. 1893, т. 17, вип. 51 (май). С. 295.

²⁶ Пархоменко В. *Из истории образования на Украине // Киевская старина* [далі – КС]. 1905, № 9. С. 235–247. Див. також: Пархоменко В. *Конец старой Малороссии (1733–1786 гг. в истории Левобережной Украины) // Там само*. 1905, № 11–12. С. 343–349. Тут Пархоменко робить важливу ремарку, що виходить поза межі прийнятої історії школи. Скасування автономії Гетьманщини й власне старої шкільної системи — це кінець «Малоросії» й початок «України», національного руху, опертого на інші цінності. Досить ідеалізований образ сільського дяка й рівня освіти див.: Пархоменко В. *Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени: Опыт церковно-политического исследования / Изд. 2-е перераб. с приложением новых материалов*. Полтава, 1910. С. 123–125.

²⁷ Левицкий О. *Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // КС*. 1901, № 12. С. 440–447.

кий, друкуючи листування 1803 р. між губернатором Куракіним і церковними ієрархами щодо скасування приходських шкіл, супроводжує його передмовою, де підкреслює, що старі школи були «дуже скромними розсадниками просвітництва», але засновано їх завдяки народній ініціативі, а скасовано разом із прикріпленням населення у 1782 р.²⁸

Варто відзначити й перші згадки в часописі про поширення освіти в Запорозькій Січі, у так званій січовій школі²⁹. Значно більше уваги приділялося освітньому процесу в Правобережній Україні — всупереч потужному католицькому впливові³⁰. Публікації такого роду мали на меті довести єдність шкільництва на українських теренах, а отже — єдність самих теренів. Ідейне підґрунтя освітньої проблеми поступово досягнуло згаданої мети: коріння української шкільної традиції почали впевнено виводити з братських шкіл та колегій часів міжконфесійного протистояння.

Створена тоді картина залишається до сьогодні актуальною у сприйнятті дослідників. Адже українська шкільна традиція справді цікава, оскільки вона сполучала у собі церковну православну сутність та масу запозичень із католицького світу. Такими залишалися й основні навчальні заклади Лівобережної та Слобідської України XVIII ст. — Київська академія і Чернігівський, Переяславський та Харківський колегіуми. Паралельно у селах та містечках існувала мережа парафіяльних шкіл, де дячки згідно зі своєю освітою, теж часто отриманою в колегіях, навчали за помірну платню дітей. Врешті, існувала окрема соціальна група мандрівних дяків, інакше «школярів», часто сиріт, які мешкали або навіть навчалися в школі, але й самі промишляли вчительством. Чи були такі категорії «українським явищем», прикладом прагнення українців до освіти? Певно, що ні, й це свого часу слушно зауважив Орест Левицький, вказуючи на «латинський» родовід явища:

Цей своєрідний тип школи з мандрівними вчителями разом із церковниками, як і багато інших культурних надбань Малоросії, цілковито був запозиченим із Заходу: німецькі *vagi sholares*, бакханти й польські *gubaŕy* — усе це буквально «мандровані дяки й бакаляри»³¹.

Російська модернізаційна машина знищила чи докорінно змінила чимало таких «культурних запозичень» — разом із міським самоврядуванням, цеховим устроєм та правовими відносинами на засадах «Саксонського зеркала» чи Литовського Статуту. Тож не дивно, що

²⁸ Павловский И. Ф. *Приходские школы в Малороссии и причины их уничтожения* // Там само. 1904, № 1. С. 1–40 (тут цитата зі С. 12).

²⁹ Щербина В. *Сечевая школа* // Там само. 1891, № 9. С. 491–492.

³⁰ Шульгин Я. *Несколько данных о школах в Правобережной Украине в половине XVIII в.* // Там само. 1891, № 7. С. 97–118.

³¹ Левицкий О. *Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.* С. 447.

освіта, з органічної складової «старого», «традиційного» життя, з плином часу перетворилася в національному наративі на уособлення української владі — з її буцімто іманентною схильністю до навчання.

Закріпленню такого погляду сприяла публікація кількох важливих для української історіографії праць. Насамперед треба згадати відомий опис подорожі Україною в середині XVII ст. патріарха Макарія, укладений Павлом Алеппським³², де наголошено на високому рівні грамотності українців, ба навіть жінок. Важливе джерело підтверджувало докази національних діячів. 1906 р. вийшла друком одна з перших популярних синтез української історії — *«История украинского народа»* Олександрі Єфименко. У цьому творі, написаному блискучим емоційним стилем, зазначалося, що разом із перетворенням вільних селян на кріпаків у другій половині XVIII ст. «зникла з лица землі» й українська нижча школа³³. Ще категоричніше висловився Микола Аркас, автор першої популярної історії України, написаної по-українськи (1907 р.):

Любов до освіти і письменства у цю добу [XVIII ст. — В. М.] чим далі, то все більше почала ширитись, і хто може сказати, якого розвитку вона дійшла, якби життя України йшло своїм природнім шляхом і якби вищі верстви людності української не одчахнулися були од свого народу, не поласились би на те московське дворянство та осталися навіки вірними синами свого краю і народу!³⁴

Стриманіше оцінює креативність старої освіти творець української національної схеми історії Михайло Грушевський. Занепад українського шкільництва він пов'язує із занепадом національного життя та козацької державності, а рівень освіти в Київській академії описує дуже скептично:

Служачи вишою школою для світського громадянства, академія мала характер богословський в своїй науці; при тім її наука опиралась на давніх схоластичних методах, для того часу перестарілих і не цікавих, і не йшла за поступами сучасної європейської науки³⁵.

Як бачимо, Грушевський не підтримав уже складеної традиції висвітлення історії українського шкільництва, наголосивши на його схоластичності й заскорузлості. Згадуючи в своїй праці *«Очерк истории украинского народа»*, виданій тричі в Санкт-Петербурзі (1904, 1906, 1911 рр.), про засновані на Лівобережжі й Слобожанщині школи XVIII ст. за взірцем Київської академії, історик пише: «...їх ученість все більше й більше залишалася, сказати би, за флангом: потреби часу й запити життя обганяли їх усе помітніше»³⁶.

³² Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное архидиаконом Павлом Алеппским. М., 1896–1898. С. 15.

³³ Єфименко О. Я. *История Украины та її народу*. К., 1992. С. 192.

³⁴ Аркас М. М. *История Украины-Руси*. К., 1990. С. 330.

³⁵ Грушевський М. *Ілюстрована історія України*. К., 1992. С. 392, 395.

³⁶ Грушевський М. С. *Очерк истории украинского народа*. К., 1991. С. 299.

Слід зазначити, що паралельно з представленими вище оцінками натрапляємо на праці, в яких заходи російських управлінців XVIII ст. з реформування української школи розглядаються позитивно. Так, нижинський історик Григорій Максимович, досліджуючи в 1913 р. діяльність керівника Другої Малоросійської колегії Петра Румянцева, дійшов висновку, що рівень освіти за часів Румянцева підвищився, а церковноприходські школи й навчання у дячка не зникли й у XIX ст.³⁷

Обговорюючи українську радянську історіографію освіти 1920-х рр., коли ще існував певний рівень дослідницької свободи, слід згадати дві вагомні праці, які розвивали давніший погляд на шкільництво. В одній з них, Олександра Грушевського, наголошувалося на негативних змінах, привнесених у XVIII ст. із запровадженням станового поділу³⁸. Інша яскрава робота – праця білоруського науковця Олександра Савича «*Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI–XVIII в.*»³⁹ – висвітлювала процеси нівеляції шкільництва на українському Правобережжі й у Білорусі. У центрі уваги історика – братські, уніатські та єзуїтські навчальні заклади та їх реформування в останній чверті XVIII ст. створеною в Речі Посполитій Комісією національної освіти.

Пізніша радянська історична наука сприймала проблему історії давнього українського шкільництва як другорядну. Адже нова влада докорінно змінила всю систему освіти, поставивши її на службу ідеології, а до того ж звернення до сюжетів минулого, не пов'язаних ні з «класовою боротьбою», ні з питаннями економічного життя, не схвалювалося в принципі.

Натомість українська еміграція, навпаки, підкреслювала значення «своєї освіти» й репресивні заходи щодо неї російського уряду, ідеалізуючи українське шкільництво й загалом українську культуру XVI–XVIII ст. Найяскравіший прояв це знайшло у творах Івана Огієнка: під його пером ці явища набували визначних рис, люто знищених Москвою⁴⁰. Близькими до Огієнка в такому тлумаченні були й Василь Біднов, автор розділу про історію української освіти у празькому збірнику 1940 р. «*Українська культура*»⁴¹, та Степан

³⁷ Максимович Г. *Деятельность Румянцева-Задунайского*. С. 185, 189.

³⁸ Грушевський О. *Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в.* // Україна. 1924, кн. 1–2. С. 82–87.

³⁹ Савич А. *Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI–XVIII в.* К., 1929 (Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук, т. 90). Власне, це була переробка тексту магістерської дисертації Савича «Западно-русские школы XVI–XVIII в.».

⁴⁰ Огієнко І. *Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Курс читань в Українськiм народнiм унiверситетi*. К., 1918. С. 163–177. Загалом ці питання Іван Огієнко висвітлював у багатьох своїх роботах. Див., зокрема: Огієнко І. І. *Українська церква. Нариси з історії української православної церкви*. У 2-х т. К., 1993 (перше видання 1942 р.). С. 214–216.

⁴¹ Біднов В. *Школа й освіта на Україні* // *Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича*. К., 1993. С. 57–63. Лекція Біднова дуже «класична»: він порівнює кількість шкіл у XVIII та XIX ст. й зазначає, що освіта XIX ст. була для українців чужою, бо провадилася чужою для них російською мовою.

Сірополко, знавеш української педагогіки та бібліотекознавства⁴². У своїй праці, виданій 1937 р., Сірополко простежує історію освіченості, пов'язуючи поширення освіти з книжною справою.

Зміни кінця 80-х – початку 90-х рр. спричинили істотний перегляд радянських канонів української історії. Однак заідеологізованість та методологічна слабкість історичної науки призвели до того, що замість нових інтерпретацій дослідники повернулися до повторення, і то без належного переосмислення, думок сторічної давнини. Лазаревський, Багалій, Єфименко були насамперед народниками, вони розглядали шкільництво доби козацької автономії як результат народної ініціативи, а відтак – всяку школу вважали досконалою вже через те, що вона являла собою витвір українського народного «духу», тоді як поява нової системи освіти пов'язувалася ними з російською державою – чужою для народу формою правління. Саме такий ракурс бачення – з акцентом на надзвичайно високому рівні освіти й на репресивності щодо неї російського імперського апарату – було перенесено як аксіому в сучасні дослідження. Додався і новий акцент – ідеалізація освіти загалом, у всі часи, коли під позитив потрапляє і схоластична школа XVIII ст., і світська освітня модель XIX ст. У такий спосіб історія української освіти перетворилася замалім не на «поле чудес» – з пошуками достоїнств, але не істини.

У сучасних працях також можна зауважити сьогоднішні накинєння на історію давньої школи. Для прикладу, ніжинські дослідники Г. В. та С. Г. Самойленки знаходять на Чернігівщині XVIII ст., крім звичайних навчальних закладів (парафіяльних шкіл, мандрівних дяків, полкових та сотенних шкіл), ще й існування спеціальної освіти (школи для співу та цехове навчання) та національне шкільництво (школи греків у Ніжині)⁴³.

Характерно, що найголовніша лінія розмежування поглядів XIX ст. на давню українську школу (чи як на таку, що підлягала знесенню як застаріла, чи як на таку, що була насильно репресована імперською машиною) й надалі мандрує дисертаціями, причому позиції дослідників віддзеркалюють поділ України на «захід» та «схід». Так, здобувачка Ольга Травкіна (захист 2003 р. у Львові), характеризує Чернігівський колегіум XVIII ст., пише про всестановість освіти й панування гуманізму та наголошує на негативному впливі загальноімперської політики на розвиток культури в Україні: «Становий характер освіти в Росії зумовлював перетворення українських загальноосвітніх та всестанових вищих шкіл в суто духовні закла-

⁴² Сірополко С. *Історія освіти в Україні*. К., 2001. Див., зокрема, с. 214–215.

⁴³ Самойленко Г. В., Самойленко С. Г. *Розвиток освіти на Чернігівщині у другій половині XVII–XVIII ст. // Література та культура Полісся*. Вип. 33. Ніжин, 2006: *Північне Полісся в історико-культурному контексті*. С. 131–142. Є й монографія: Самойленко Г. В., Самойленко С. Г. *Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій половині XVII–XVIII ст.* Ніжин, 2007.

ди»⁴⁴. У той же час Олександр Півоваров (захист 2002 р. у Харкові), оцінюючи освітні реформи російського уряду кінця XVIII ст., знаходить у них цілу низку позитивних рис: «розмежування духовної і світської освіти, зростання кількості навчальних закладів, розвиток приватного, в тому числі жіночого, шкільництва, підпорядкування цивільному керівництву». Недоліками нової системи освіти, на його думку, були слабкість фінансової бази та непродумана форма подвійного підпорядкування⁴⁵.

***

Важко не зауважити найголовнішої суперечності: модерний націоналізм і національні рухи були спричинені ерозією релігійних догм. Світська освіта й світська держава визначили майбуття націоналізму, тож скасування пов'язаної з церквою школи було не так ударом по освітньому рівню українського населення, як запровадженням нових правил освіченості й ідеології, на тлі якої постав модерний український націоналізм. Нездалість російських освітніх ініціатив, русифікаційні заходи другої половини XIX ст. визначили пошук коріння важливих соціальних проблем у минулому, накидаючи на те минуле сучасні принципи й поняття — річ, характерна для істориків. Просвітницький патос, поєднуючись із романтичним баченням минулого, спричиняв те, що «загибла» школа поволі обростала новітніми уявленнями про освіту. Поза увагою творців національного нарративу залишалися вагомі суперечності: кількість шкіл не відповідала кількості учнів, а соціальна категорія «школярів», часто жебраків найрізнішого віку, що мешкали при школі, визначалася за змістом слова «школяр» у XIX ст. — як підліток, учень школи. Та найголовніше — мета освіти. Дяківська школа вчила читати Псалтир, маючи за мету засвоєння основ віри. Натомість світська школа прагнула сформувати освіченого державного чиновника чи науковця для поступу знань і нових відкриттів. Ці суперечності національне бачення до уваги не брало.

Питання освіти буде завжди ідеологічним за означенням. Конфліктність скасування «народної» парафіяльної школи ширша за уніфікаційний момент та імперську політику. Адже проблема пов'язана не лише з імперськими апетитами, а й, насамперед, із творенням «добре впорядкованої держави»: забороною селянських переходів, збільшенням контролю над індивідом, заміною церковної

⁴⁴ Травкіна О. І. *Чернігівський колегіум XVIII ст.* Автореф. дис. канд. істор. наук. Львів, 2003. С. 12–13.

⁴⁵ Півоваров О. В. *Становлення і розвиток світської середньої освіти на Лівобережжі та Слобожанщині (друга половина XVIII — перша третина XIX ст.)*. Автореф. дис. канд. істор. наук. Х., 2002. С. 9. Висновки автора взагалі «унікальні», особливо щодо меценатства і благодійності — виходить, держава, яка створила ці заклади й фінансувала їх, «у цьому питанні активності не виявляла» (С. 11).

схоластики на світське навчання. Таке розмежування світського й церковного полів впливу було процесом загальноєвропейським. І як вагабунди зникли в Німеччині, а рибалти в Польщі, так дяки-піворізи, щоправда — зі значним запізненням, щезли в Україні. Причетність же до цього імперської політики набула статусу нищення української самобутності. Тим-то заходи російського уряду, як і самі дослідження історії освіти в «Малоросії» та на Слобожанщині XVIII ст., приречені на дискусійність, хоча насправді єдине, що потребує нагального й неупередженого вивчення, — це сама система давньої української освіти XVII–XVIII ст.

Volodymyr Masliychuk

LITERACY AND EDUCATIONAL LEVEL AT LEFT-BANK UKRAINE IN THE XVIII CENTURY: CREATION OF HISTORIOGRAPHICAL STEREOTYPE

The creation of national history foresees paying attention to the language and the education. In Ukrainian national historiography the stereotype of mass literacy and high level of education in XVIII century is grown up. Church schools eliminating and imperial reforms in educational fields at the end XVIII century are considered as a great negative. The Ukrainian historians took the educational level of Ukrainian population at the second half of XIX century as the grounds to study problems of XVIII century and first of all as the thesis of repressive nature of the Russian empire. The history of education on Ukrainian soil needs the subsequent understanding and new researches.